

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԵՂԱՐԱՅԻՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

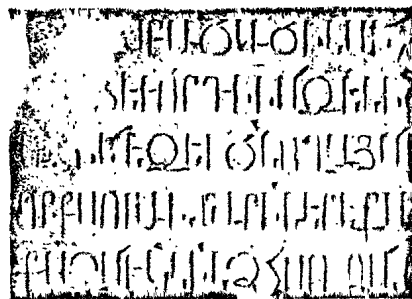
ՆԱԽԳԻՐ

(ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԴՐՈՒՄ)

Ի՞նչ կրնանք ըսել այս ամէն ձեւերուն, եւ ընդհանրապէս արձանագրութեանց գրին նկատմամբ: Դժուար անտարադիւր է՝ այս եւ նման այլազան ձեւերը յաճախ պիտի տեսնուին քիչ շատ ամէն Հին արձանագրութեանց վրայ: Կարծր քարի վրայ քանդակելը նոյն շէնք կապուող կամ քիչ մը պինդ մագաղաթի եւ թղթի վրայ եղեգի գրելու գրեթէ հետ: Վերջապէս կոփելը նոյն շէնք գրելու հետ. եւ անշուշտ նոյն իսկ նիւթոյն կամ գրելու ենթակային տարբերութիւնն եւ կոփման արուեստին զարգացման աստիճանն ըստ այլեւայլ ժամանակաց ծագումն տուած են տառերու քիչ կամ շատ այլաձեւման: Երկրորդ մեզի ծանօթ գրելիք ամէն արձանագրութիւնք ընդհանրապէս պահած են զլիակաւոր երկաթագրի յատկութիւնն կամ երկաթագիր տառերու որորդաձեւութիւնը, թէեւ տեղ մ'աւելի եւ տեղ մը նուազ «միջոյն» ձեւերուն ալ միտուութիւն ու փոխառութիւն կը տեսնուի: Ըստ մեզ այս վերջինքը շատ աւելի ըլլալու են քան որչափ մեր ձեռքն եղած նմանագծութիւններէն կրնայ տեսնուիլ. ուղղակի գծերով տառերը շատ աւելի իրարու եւ մաքրութեամբ քանդակելի էին քան բազմազան բոլորաձեւերը: Համառօտ ըսելով՝ կրնանք արձանագրութեանց գիրն երկաթագրերու մէջ յատուկ խումբ մը համարիլ եւ անուանել, եւ նաեւ ջանալ անոր ամէն առանձնայատկութիւնքն յերեւան հանել, եթէ չտրտուինք՝ ձեռքերնիս եղած մտաշփոխ լուսանկարով եւ նուազ վստահելի նմանագիծ օրինակներուն սակաւութիւնէն՝ զոչ ըլլալ այսպիսի խորքի մը վիճակը ձեռնարկելէն: Միտքնելու պարագայ մին ալ այն է որ վերջինիս ամէն նմանագծութիւնք միեւնոյն ոչ-հայագէտ քետդներ ուղիւտըն են, եւ առհասարակ Հայոց աշխարհի մէկ կողմէն միայն, այն ալ շատ հեւի լիակատար քաղաքներէ: Այլեւ քանքանքն եւ միայն Պրոսէի տակաւնները տեսնելու համար որ քետդներ չափազանց սխալաշատ օրինակած է. գրելիք տող չկայ սխալէ զերծ. երբեմն այնպէս որ բաւական դժուար է ուղիւ ընթերցուածը գտնել:

Նոյն իսկ գրերը շատ տարբեր պիտի երեւային, եթէ յիշեալ նմանագծութեանց տեղ ճշգրիտ լուսանկարներ ունենայինք ձեռքերնիս:

Յիշենք միայն Կ. Մարի «Կորնիթի հայկական վերտառութեան» գրութիւնն իւր լուսանկար արձանագրութեամբն: Ահա հոն ալ արձանագիր մը նախընթացներուն ժամանակակից եւ նոյն տեղէն՝ Արի քանդակուած 1217ին: Միեւնոյն անսովոր ձեւերը հոս ալ, յայտնադէպ ճիշդ նոյն կարգի գրով քանդակուած. եւ սակայն ինչ մեծ տարբերութեամբ նկարագրի կ'երեւայ ամբողջը: Կը դնենք հոս նոյնը (Ձեւ. 7),

Ձեւ 7:

այնու մանաւանդ որ մեր համոզմամբ այս ըլլալու է նկարագիր նոյն ժամանակաց արձանագրութեանց մեծագոյն մասին: Համեմատելու դիւրութեան համար ահա նոյն կտորին ընթերցումը ըստ հայագիրին. «Ի Թ. ՈՎԶ. (= 1217) շնորհիւն քրիստոսի եւ Հոռոմ տիկ [Էն Կու] սոր Յովանիսի վերստին նորո [էջն է] շուրբ Նստուածածինի ի հայալարդեանց [Ինչ] եւ որդիիմ Զենի [Ընկուս. Կիւսիւն հոռոմ] մեզ եւ ճնողաց մեր [սոսոս] որբ սորա ի տարին երկը աւր [սոսոս Է] քրիստոս, զմէկն ինձ Հոռոմ տիկին զ [Կիւս. . .] տիկին, մէկն Զէնի Հաշ [նշն. Կորնիթի սոր] ի քրիստոս, հակառակ [նշն Կիւս. Էջն]:»

Ինչպէս կը տեսնուի բաւական վիստակած է քարին գիրը: Սակայն եւ այնպէս կարող է պայծառ ցուցնել Անշոյ արձանագրաց գործածուած տառերը, եթէ ամէն մէկ գիրը զատ զատ անուրի՝ Գլխաւոր-երկաթագիր են ընդհանրապէս. բայց ամբողջ քանդակուածը դիտելով՝ ընդհանուր նկարագիրը սա կ'ըլլէ յերեւան, խառնուրդ Գլխաւոր Կիւսիւն, յայտնադէպ նոյն նկարագրու է երկրորդ լուսանկարն ալ միեւնոյն գրութեան մէջ՝ արձանագիր մ'Անշոյ ՈՎԶ (= 1222) տարւոյն կանգնուած Եղայրկականն Իւսան ամառնիկի օրով, (անդ,

Պակ, 2): Քեանգնի Նմանագծութեանց աւելի մերձաւոր տիպար մը կը ներկայացընէ նոյն գրքէն Պակ, 4 (անդ, էջ 74), անթուական արձանագիր մը Անշոյ, Հայագիտին իրը ծօղարէն համարածը: Թ դարու վերջերէն շքեղ գլխագիր արձանագիր մ'ալ Ցաթեւու եկեղեցւոյն տես "Սխական", էջ 297:

Բայց չկան արդեօք արձանագիրներ նաեւ ուրիշ տառաձեւերով, կամ միայն այս գլխագիր-միջին երկաթագիրն է բացառապէս տիրող սակն քանդակուած գրութեանց մէջ, հնագոյն ժամանակներէն մինչեւ վերջին դարերս: Թէ կան՝ ստոյգ է, առանց հաշուելու ալ վերջին դարերու քանդակուածները քաղաքէ մը որ կարծուածէն շատ աւելի բազմաթիւ են, ինչպէս իւրաքանչիւր որ կրնայ վկայել իւր ծննդավայրին նոր ժամանակաց դամբաններն եւն յիշելով: Իսկ հին դարերէն քիչ բան ծանօթ է, եւ այն՝ նոսր վստահելի նմանագծութեամբ: Ո գիտէ որչափ կարեւոր քանդակներ երեւան պիտի գան որ մ'երբ հետազոտուին մեր աշխարհի ամեն խորշ բռնած աւերակները: Առ այժմ վերջիշեալ նմանագծութեանց կարգէն երկու հաս կը գտնենք բոլորովին որոշ "Հիմնադրութեան" հոգեւած տառերու ձեւերով կամ ուղղաձեւ տառերով քանդակուած, նմանահաստած նոյն ոչ — հայապէտ ուղեւորէն: Եթէ կրնանք վստահիլ իւր գծման՝ ահա նոյն տառերով արձանագրութիւն մը հնագոյն ժամանակներէն, այսինքն ՄԼԲ (= 783) թուականին Հին Թարսոյ եկեղեցւոյն արձանագիրն (տես 2եւ 8), ուր կը յայտնեն Ուխտատուր եւ Տոսիկ թէ աղբերջուր բերին Սարկապանէն: Արձանագիրս որչափ կրնայ կարգացուիլ՝ այսպէս է. "ՄԼԲ թուականութեան Հայոց եւ Ուխտատուր վանականս եւ Տոսիկ եղբայրի իմ բերար" ("զաղեւրան ի Սարկապանու դայտէն" ի թայլին, թէ յիշխանաց որ իւր յիմ մեղացս [պար]տական եղցին", Այս ընթերցումն հաւանական է, թէեւ նմանագծողին ներկայացուցած ձեւերէն² շատ բան

պէտք է առեղծուէլ քան դիւրութեամբ կարգաւ: Անշուշա Հ. Ղ. Այնշան իրաւունք ունի ըսելու թէ "ժափաքելի էր ստուգել ումը ի մերազնեայցս, կամ լաւ եւս լուսատպել":

ԼԲԲԹՈՒԱԿ Ի
ԸՅԵԱԻԻՏ ԱԷ
ԼՆԱԵԻՏՈՒ
ԱՍՁԲԻԻ ՈՒ
ՆՈՒԱՏԵՆ
ԱՅՈՒԲԵԼԵՅ Ի

2եւ 8:

Արդէն արձանագիրն հնութիւնը, տառաձեւերու կարեւորութիւնը եւն պարտք կը գնէ բանասիրաց վրայ այս՝ ինչպէս նաեւ նոյն տեղոյ է դարու Ներսէս Կամսարականին արձանագրութիւնը եւ միւս հնագոյնները՝ ճշգրէտ տանկարով: — Ճիշդ նոյն նկարագրու, այլեւայլ գրերու քիչ մ'աւելի այլազան ձեւով, ծանօթ է՝ դարեր ետքը՝ երեւրուաց եկեղեցւոյն արձանագրութիւնը՝ Ն2Է (= 1038) կամ լաւ եւս Ն4Է (= 1028) թուականին, նոյնպէս նմանագծուած¹, որ է՝ որչափ կրնայ կարգացուիլ, հետեւեալը. "Գանուն Աստուծոյ ի թվականիս Ն2Է², [ք]արեպաշտ թագուիս զուտոր Աբաստ Սմբատ Հահանշահի կինս եւ Աշոտոյ մա[յ]րս, որ ազատեցի զերբերովաց թաստակաս

1 Ղերբուղզի երեք խաչքար-կոթող մարզուր բուրգի արձանագրու 1653 թուականու նմանահաստած տես՝ Մեքորով եւ. Սմբատեանց, "Գեղարդները", էջ 821: Առաջին կոթողին գրութիւնն է՝ "Թվ. աճա. (= 1653) Ընորճըն Աստուծոյ եւ Սփր Աւանս Գաւթ Բեկադ — իրորդրդին" "Թվ. աճա. յանուն Աստուծոյ եւ Ուխտան կանգնեցի զիստը ի բարեխաւսութիւնս, — երրորդին՝ "Թվ. աճա. (= 1658) կամուն Աստուծոյ եւ Յակոբ կանգնեցի":

2 Նմանագծութիւն եւ արձանագրութեան տեղւոր մասին տեղեկութիւնք տես Հ. Ղ. Այնշան, "Արքատար", 139:

3 Նոյնպէս տեղեկութիւնք եւ նմանագծութիւն տես Այնշան, "Երբեք", 171:

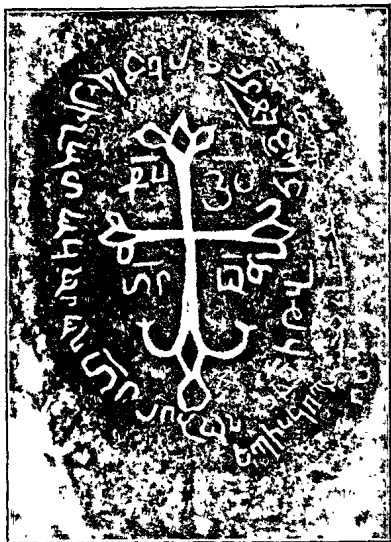
4 Այս "Ն2Է" թուականը կարծեմ կասկածելի է: Արձանագրին մէջ որոշ են Ն եւ ի թուականները, իսկ "2" ընթերցումսին տեղը քանդակուած առան տա ձեւով է Հ, որ աւելի կը համաձայնի "Հ", տառաձեւն եւ անշուշտ այն էր քանդակողին դիտածը: Ընծր կարծեք որ հոս նորոգման "3" քանդակել ուզուած ըլլայ: Առաջ արձանագրութիւնը տասն տարի աւելի հին է կամ 1028ին քանդակուած:

յորդեգեյ յ[ո]րդիս Սմրատ Շահանշահանի հզուրի
 եւ արքայի արեւշատութեան. ու՛ր այս գրոյս
 հակա[ռակ]ի կամ ի մեծաց կամ ի փոքրա[ց.]
 Յժը հա[յ]րապետացն նշովեալ եւ բաժին ըն[դ]
 Յուդայի սատուած լաճառին Սիմ[ոն]ի կահար-
 գին

Ահա երկու արձանագիրք՝ մին 783 միւսը
 1028 թուականին՝ ճիշդ միեւնոյն տաւերով,
 որ ըստ ամենայն մասանց միջին երկաթագրի
 յատանիշներն ունին։ Ասէ՛ք ինքնին կը հետեւի
 որ այս տեսակ երկաթագիր ալ անսովոր չէր
 քանդակողներու. եւ եթէ ուրիշ արձանագիրք
 ալ ծանօթ չեն մեզ ճիշդ այս տառաձեւերով,
 յանցանքը մերն է, որ այնչափ քիչ տեղեկու-
 թիւն ունինք հնագոյն տառերով հայ քանդակ-
 ներու բուն ձեւերուն վրայ։ Ինչպէս վերոյիշեալ
 բոլոր արձանագիրք, այս երկուքն ալ ի մաս-
 նաւորի երեւոյցն՝ լն են այլազան ձեւերով
 ալ, միայն հոս քիչ մ'աւելի միտութիւն կը
 տանենք բոլորգրի ձեւերու։ Օրինակի համար
 «**Պ**» տառը երեւուաց քանդակին մէջ սա
 ձեւերով է, **Ա** կամ է, **վ** որքինս աւելի որոշ
 բոլորգրի։ «**Ա**» տառը միշտ այս կերպարանօք
 կը ներկայանայ։ **Զ**, նոյն ձեւին վերի սիւնակին
 փոքր վայրահակ գծիկով մը ճորտացած «**Ղ**»
 տառին տեղը կը բռնէ, «**Յ**» իւր վերի
 բոլորածեւին վրայ զղակ մ'աւելի տաւած՝ կ'ըլլայ
 «**Ց**» տառը։ «**Ժ**» եւ «**Ծ**» քանդակողը միեւ-
 նոյն ձեւով հանած է, երկուքն ալ «**Ծ**» կո-
 փելով, թերեւս վերագմամբ։ «**Ք**» իւր սովորա-
 կան ձեւէն զատ՝ անգամ մը չորեքկուսի գլխով
 կ'երեւայ, որուն փոխարէն «**Փ**» տառը «**Ք**» տառի
 ձեւէն առած է՝ վրան օղակիկով մը որ բոլորովին
 անսովոր բան մըն է։ **Մ**, **Ա**, **Ո** յաճախ միւս
 գրերէն կ'իստով չափ մանր են եւ վերը կեցած,
 եւ ուրիշ նման այլաձեւութիւնք։ Ասոնք՝ որ
 լուսանկարով ճշգրտու կարօտ են, յայտնապէս
 ծնունդ չեն երեւուաց արձանագրութեան կոփ-
 չին քմացը. վրան զի մէկ երկու բան կայ նաեւ
 երեք դար հնագոյն թաւնայ արձանագրին մէջ։

Չկարծուի որ ասոնք միակ են կամ զար-
 տաղութիւն են, եւ թէ չկան ուրիշ տառերով
 արձանագիրք ալ։ Զարմանալի յոռի գրի մըն է՝
 երկաթագրի եւ շուրջն անգամ ձեւերով խոռն՝
 արձանագրութիւն մը 949 (= 1215) թուա-
 կանին, հրատարակուած Պրոսէ գիտնականէն
 ուրիշ տեղ մը։ Աւելի զարմանալի է ուրիշ

հայ-ասորի արձանագրութիւն մը, զոր հայա-
 գէտն Ն. Մառ հրատարակեց¹, չայոց աշխարհ-
 քէն շատ հեռու՝ Պիշպէքի գերեզմանատան
 մէջ գտնուած՝ Ն. Ն. Պանտուպի 1892ին
 պեղմամբ։ Ընդարձակ խօսած է այս 1323ին
 քանդակուած տապանաքարին վրայ հայագէտը,
 որուն գրութիւնը հայերէն ալ թարգմանուած
 ծանօթ է ընթերցողաց, ուստի աւելորդ կը հա-
 մարինք այն դիտողութիւնքն հոս երկրորդեմ²։
 Բայց շատ կողմանէ նշանաւոր ըլլալով արձա-
 նագիրն՝ հոս կը գնենք անոր նմանահանութիւնն
 ըստ հրատարակութեան հայագիրին. (Պակ. 9.)

Չեւ 9:

Նախ աչքի կը զարնէ տապանաքարիս հայերէն
 գիրը, խառնուրդ երկաթագրի եւ Բուլղերէ,
 վերջինս աւելի տիրող ըլլալով. կամ՝ աւելի
 ճշդիւ խօսելով՝ զուս Անցեալ Բուլղերէ է։ Ա-
 ուսն ձեւայատուկ է անոր «**Ա**» տառին երեքգծիկ
 ձեւը, զոր ցայսօր ալ կը գործածենք մեր առ-
 անին գրութեանց կամ նորագոյն շղագրի մէջ։
 Իրաւամբ կը գրէ ասոր մասին հայագէտը.

Antiquités de la Mésopotamie, II, 1852-1856, p.
 90ff. նմանահանութիւն անդ՝ Pl. I, 8:

1 H. Marten, *Neue Entdeckung von Keilschrift-
 steinen in Mesopotamien*, Leipzig, 1892, p. 1, 8.

2 Միւս տապանաքար Եփեսոսից (Սիմիթիէ)
 հայերէն-ասորեկէն արձանագրութեամբ, թրգմ. ի «**Հա-
 գէտ**», 1895, Թ. 2, էջ 33-36:

